

ROZPRÁVKY, NÁBOŽENSTVO A SPOLOČENSKÝ VÝVOJ

TEODOR MÜNZ

Človek je bezpochyby najdokonalejší zo všetkých prírodných tvorov. On jediný z nich pracuje, a to cieľavedome, pretvára si skutočnosť vo svoj prospech v takej miere ako nik iný, jediný má schopnosť abstraktne rozmýšľať, poznávať podstatu vecí a využívať to. Dielo, ktoré vykonal za niekoľko málo tisícročí svojho prudkého civilizačného a kultúrneho vývoja, svedčí o tom veľmi názorne. A niet príčin, prečo by tento vývoj nemal pokračovať aj v budúcnosti.

Takto sa dopracoval človek aj k vysoko vyvinutej forme vedomia a sebauvedomenia. Vie o sebe, vie sa pozorovať a o sebe rozmýšľať. Uvedomuje si svoju prestíž v prírode, svoje sily a schopnosti, nekonečné možnosti poznávať a podmaňovať si ju. Jeho túžba po šťastí, rozvinutý rozum, bohatá obrazotvornosť atď. dávajú mu však možnosť vidieť nielen jeho prednosti, ale aj nedostatky, a to v každej oblasti jeho činnosti, ktorá sa mu takto štiepi na pozitívnu a negatívnu zložku. V oblasti mravného konania je to dobro a zlo, v oblasti umeleckého tvorenia krása a ošklivosť, v oblasti poznávania pravda a omyl atď. Slovom, človek si uvedomuje nielen svoju relatívnu dokonalosť, ale aj svoju nedokonalosť.

Uvedomovanie si tejto nedokonalosti je staré, okrem toho nepríjemné, trpké a núti človeka zbavovať sa jej. Na pomoc mu prichádza predovšetkým rozum a fantázia, ktoré — hoci sú tiež nedokonalé — pomáhajú mu nedokonalosť odstraňovať a takto sa aj samy zdokonaľujú. Fantázia, najmä divoká, nespútaná rozumom v tzv. fantáziu tvorivú je — aspoň jednou stránkou svojej činnosti — akoby protipólom trpkého vedomia o nedokonalosti, vyplňa medzery, zaobľuje kostrbatosti a podľa psychického zákona kontrastu kreslí opak toho, čo je, čo by malo byť, kreslí ružové vízie, dokonalosť, ako si ju človek na danom stupni svojho vývoja predstavuje. Fantázia v tomto zmysle je sloboda, ba anarchia, rukavička hodená determinizmu, zákonitosti a poriadku, šedej realite s jej tisícokrakými nemožnosťami, je to voľný vzlet k všemožnosti a všemohúcnosti, áno k božskosti. Vo fantázii je človek bohom, čo si skutočnosť obkrúca okolo prsta a robí s ňou, čo chce. Fantázia je protest proti skutočnosti.

Nepodceňujme však túto voľnú, primárnu fantáziu, lebo je predstupňom fantázie sekundárnej, tvorivej, potrebnej pri každej činnosti. Pokúša sa totiž zvažovaním daných možností a na ich základe uviesť do života ideály prvej fantázie a pomôcť tak človeku v životnom boji. Predstava zázračného kamienka, ktorým si hrdinovia rozprávok svietili v temnotách na cestu, bola výrazom odvekej túžby človeka zahnať pohodlným spôsobom tmu a viedla nakoniec k vytvoreniu batériového lampáša, ktorý dnes nadchýna iba ak malé deti.

Fantastický výraz túžob veľkých ľudských kolektívov nachádzame medziiným aj v ľudových rozprávkach. Pravda, nie vo všetkých, lebo rozprávky sú nielen prejavom túžby, ale aj potreby umeleckej tvorby ľudu, sú zvyškami prvotných náboženských predstáv a pod. Fantázia je v nich často aj výsledkom strachu, no to všetko nás tu nebude zaujímať. Je nesporné, že na mnohých miestach slúži

túžbam. Veľké množstvo ľudových rozprávok máme aj u nás.¹ Mnohé z ich žánrov sa tvorili alebo dotvárali za feudalizmu, ich autorom bol poddaný ľud, teda trieda, ktorá mala vždy najviac po čom túžiť (nepoznáme šľachtické a kráľovské rozprávky) a pomerne pekne sa v nich odrážajú jeho sny, a to lokálne i univerzálne, všeludské. Je pochopiteľné, že v popredí tu stoja túžby po odstránení materiálnej psoty a sociálnych krívd, po určitom sociálnom vyrovnaní. Azda najčastejšou témou našich rozprávok, vynárajúcou sa v rôznych variáciách, je náhle obohatenie sa zlatom (nájdený poklad v horách, v hrnci pod kozubom alebo v záhrade, uhliky premenené na zlato, čert, ktorý sa vykupuje zlatom, zlatá kačka, zlaté pradenie, zlaté jabĺčko, zlatý hrdina alebo hrdinka, zlaté vlasy atď.). Zlato sa dostávalo vždy len chudákovi a spravodlivým a bolo výrazom túžby ľudu po sýtosti a blahobyte. Sociálne túžby sa obyčajne kompenzovali ideálom spravodlivého kráľa, ktorý panoval tak, že ľud bol s ním spokojný, neodhadzoval sa od ľudu, lebo poväčšine pochádzal z neho získajúc si svojimi hrdinskými činmi ruku princeznej, alebo aspoň, ak bol sám z kráľovského rodu, oženil sa s dievčinou z ľudu.

Až tam, po ľudového a spravodlivého kráľa ako najideálnejšieho vládcu zachádzala fantázia v rozprávkach. Ďalej sa neodvažovala. Vzbúr, revolúcií tu niet. Len občas sa hrdina — jednotlivec „utrhol“ a keďže už svoju biedu napriek svojej poctivosti a príčinnosti nevedel odstrániť, vybral sa „na boha s kyjom“. Priamo na boha! A hľa, boh — žobráčik, ktorý ho vždy na ceste uchlácholil a zavrátil — cúvol a postupne ho všeličím obdarúval, medziiným aj obrúskom, na ktorý keď zavolal: „Obrúsok, prestri sa!“ hneď boli na ňom jedlá, aké si zažiadal, a jeho 9 hladných detí sa najedlo. Zmysel tejto rozprávky je veľmi hlboký a ľud, jej tvorca si iste ani neuvedomil, čo ňou povedal.

Detailnou analýzou rozprávok získavame obraz o morálnych túžbach ich tvorcov (víťazstvo dobra nad zlom), o ich snahách estetických (víťazstvo krásy nad ošklivosťou), erotických (čistá láska), o ich životných nárokoch (túžba mať sa dobre na zemi) atď., z čoho by sme zasa ľahko došli k predstave ich skutočného života. Aj rozprávky totiž odrážali život, aj keď prevažne v tom zmysle, v akom ideál zvýrazňuje to, čo nie je a malo by byť. Mohli by sme tu hovoriť o obrátenom, negatívnom odraze — na rozdiel od pozitívneho, obyčajného, s ktorým sa v rozprávkach tiež stretávame. Kráľovské paláce boli pozitívnym odrazom života, tak ako aj chudobný želiar, ktorý posielal svoje deti do sveta, lebo im nemal čo dať jesť.

Ďalším druhom ideálov, vyjadreným v našich ľudových rozprávkach, boli ideály fyzickej a psychickej dokonalosti. Prostý človek v každodennej tvrdej borbe veľmi skoro pocítil svoje individuálne nedostatky, telesnú chabosť, slabosť svojich zmyslov, časovú a priestorovú obmedzenosť, rozumovú nedokonalosť, neschopnosť preniknúť k podstate javov, ovládnuť a predvídať ich, zmeniť beh „osudu“, regulovať ho vo svoj prospech atď. Preto túto nemohúcnosť odstraňoval aspoň v rozprávkach. Tak napr. keď si človek uvedomil slabosť svojho zraku a nemohol nijako

¹ V ďalšej analýze rozprávok sa opierame najviac o Dobšinského *Prostonárodné slovenské povesti I—III*, Bratislava 1958.

uskutočniť svoju túžbu po vševládúcnosti, ktorá by mu bola tak veľmi pomohla v životnom boji, urobil sa aspoň v rozprávke Bystrozrakým, ktorý jediným pohľadom a na 200 míľ odhalil drahokam ukrytý čiernokňažníkom uprostred vrchu, alebo na 300 míľ zazrel prsteň v škrupine uprostred mora; jeho zrak bol taký prenikavý, že musel chodiť so zaviazanými očami, lebo ináč spálil všetko, na čo zblízka zhladal. No Bystrozraký bol tiež nedokonalý, lebo mu musel pomáhať Dlhý, ktorý si ho brával na ramená. Tento nedostatok odstránilo čarovné zrkadielko, v ktorom človek videl pohodlne všetko, čo chcel. Tým bol ideál vševládúcnosti dosiahnutý. K ideálu všedprítomnosti priblížil sa lietajúci koberec, fúrik či tátoš, ktorý sa so svojím hrdinom ľahko prenášal ponad hory, doľu a moria. Mohol lietať ako vietor. Absolútnou realizáciou tohto ideálu bol však až neobyčajný opasok, alebo pero z ohnivého šarkana, ktoré majiteľa okamžite preniesli na miesto, na ktoré si pomyslel. Keď ich majiteľ zapískal na píšťalke, prichádzali zasa veci okamžite k nemu. Nadprirodzenú fyzickú silu dosahoval človek vo Valibukovi či Víťazkovi, ktorí trhali buky zo zeme ako trávu, v Miesiželezovi, ktorý modeloval železo v prstoch ako hlinku, vo Valivrehovi, ktorý zlému pánovi ukradol plnú sypáreň a odniesol ju na pleciach ako búdku, v hrdinovi, ktorý keď sa bil s dvanásťhlavým šarkanom, vrazil ho až po krk do zeme a stínal mu hlavy ako makovice atď. Zázračná masť nielen že vo chvíli liečila všetky rany, ale postavila na nohy aj na kúsky dorúbaného chlapa. Zjedené čarovné jablčko urobilo dievča stokrát krajším ako bolo. Živá voda menila starcov na mládež a kriesila mŕtvych. Zvláštny oblek robil človeka neviditeľným. Pomädľil niečo v prstoch a premenil sa, na čo chcel. Hovoril so zvieratami. Mal paloš, ktorý sám porúbal celé nepriateľské vojsko. Vodný kráľ mal vo svojej moci všetko, čo bolo mokré, kráľ ohňa vládol nad ohňom, kráľ vetra nad vetrom, príchod Berony, ktorá chodila o polnoci trhať zlaté jablká, ohlasoval blýskavicu, hrmavicu, vietor, dážď, tmu, hmlu, zimu a ľad. Na sklenom vrchu sídlil kráľ času, ktorý mal 12 sluhov — mesiacov. Nie je tu jasne vyjadrená túžba človeka ovládať živly, počasie a čas? Slničko, Lucifer alebo drak, ktorý mal za ženu unesenú princeznu, prezradil jej, keď mu ískala vo vlasoch, všetko, čo chcel vedieť jej osloboditeľ, lebo vedel všetko, bol vševedúci. No to nestačilo, človek sám chcel všetko vedieť. Vševedúcim stal sa Popolvár, keď lapil zlatú kačku, vypáral z nej zlaté vajce a zjedol ho. Zvedel všetko, čo len zvedieť chcel a koho chcel, toho premenil na čo chcel. Stal sa najväčším na svete. Keď nie vševedúcimi, aspoň mnohovedúcimi boli rozliční čiernokňažníci alebo veštkyne, ktoré hrdinom často predpovedali, čo ich čaká a dali im podrobné rady ako sa správať. Čo iné zvyrazňovali títo ľudia, ak nie odvekú túžbu človeka predvídať budúcnosť a ovládať ju? Svetovládny rytier bol už priam po zemi chodiacim bohom. Mal takú moc, že mohol z nej udeľovať druhým ľuďom. Jedného svojho chránenca obdaroval schopnosťou prechádzať po dne mora, ktoré sa pred ním rozostupovalo, no jeho prenasledovateľov pohltilo (Mojžiš, ktorý vraj takto previedol Židov cez Červené more, mal túto schopnosť priamo od boha), druhého obdaroval schopnosťou všetko počuť a zvedieť, kde sa čo deje, keď priloží ucho k zemi. Teda zasa vševládúcnosť.

Vo vyratúvaní týchto fantastických nápadov dalo by sa ešte dlho pokračovať,

no už aj tak je zrejme, aký bol ich prameň a spoločný menovateľ. Prýštili z hlbokej túžby človeka po vláde nad skutočnosťou, po absolútnej moci nad bytím a nebytím, po zbavení sa všestrannej obmedzenosti, fyzickej, psychickej, individuálnej i kolektívnej determinovanosti, po odstránení zla v najširšom slova zmysle (fyzického, morálneho i metafyzického — povedali by sme s Leibnizom). Lebo zlom nie je len hlad, krádež, ale každý nedostatok, priestorová a časová viazanosť, fyzická slabosť, duchovná krátkozrakosť. Ideálom je byť všade, vedieť všetko, vládnuť nad všetkým.

Pravda, tento ideál si človek nestaval z dobrej vôle, rozmaru, ani z nejakých „metafyzických potrieb“ a pod. Diktovali ho primárne ľudské potreby, potreba žiť a snaha mať sa ustavične lepšie. Z toho plynula túžba všetko vedieť a všetko ovládať. Aké dobré by to bolo bývalo mať dopravný prostriedok, ktorý by ma bol rýchlo a pohodlne preniesol ta, kde mám byť a nebol by som musel chodiť pešo alebo sa trmáčať konským záprahom cestou-ncestou; môcť vyvalovať buky ako ploty a nemusieť ich namáhavo kľovať sekerou; mať univerzálny liek a nebyť odkázaný na bylinkárov a mastičkárov, ktorí narobia viac škody ako osohu; vedieť okamžite čo sa robí tam a tam a podľa toho sa zariadiť? Atď. O čo lepšie by bol potom človek obstal v životnom boji, o čo krajší by bol býval život? Ale čo nie je v skutočnosti, nech je aspoň vo sne, vo fantázii, v rozprávke!

Potiaľ rozprávky. Ich hrdina je umocnený človek, skutočný človek je pred ním úbožiakom, no jeho tvorca si v ňom vedome idealizuje seba, človeka. Podstatný rozdiel medzi hrdinom a jeho tvorcom tu nie je a tvorca ho ani nevidí. No človek mal a poväčšine aj dnes má jednu ešte smelšiu fantáziu ako je v rozprávkach a jedného ešte väčšieho „hrdinu“ ako je rozprávkový hrdina. Stvoril si ho tiež sám a v podstate je tiež len človekom, no natolko zabsolutizovaným a zosuperlativizovaným, že totožnosť oboch sa tvorcovi stráca, vidí len rozdiely a prevracia skutočnosť na hlavu: seba pokladá za výtvor a za chatrný obraz svojho „hrdinu“. Touto fantáziou je náboženstvo a týmto „hrdinom“ je — boh.

Myšlienka, že človek si tvorí boha podľa svojho obrazu, je stará a vyslovilo ju mnoho autorov, počnúc Xenofanom a končiac marxizmom. Z predchodcov marxizmu ju najhlbšie rozpracoval Feuerbach. Marxizmus ju skorigoval a doplnil v tom zmysle, že v bohu a náboženstve sa odráža nielen psychofyzická, ale aj sociálna štruktúra človeka, spoločnosti. Výrazom čoho sú — podľa Feuerbacha — kresťanské predstavy o bohu?

Aj odraz človeka v bohu vo Feuerbachovom poňatí možno rozdeliť na dvoje: na pozitívny a negatívny, ako sme to urobili pri rozprávkach. Pozitívny v tom zmysle, že boh má tie isté základné vlastnosti ako človek, t. j. vidí, počuje, hovorí, myslí, cíti, súdi, chce atď. No takto by ešte nebol bohom. Všetky tieto vlastnosti musí mať umocnené na maximum. Boh nielenže vidí, ale je vševidúci, nielen že vie, ale je vševedúci, nielen že miluje, ale aj absolútna láska. Človek je prítomný len tu, boh je všade, človek je časný, boh večný, človek vie málo, boh všetko atď. Boh je teda nekonečnou mocninou toho, čo človek má len v malej miere. Preto sa človek zvykne v náboženstve klásť i do protikladu k bohu. Je vraj opakom boha, biednym červom atď. No je jasné, že boh je aj v tomto prípade len zdoko-

nalením človeka a že základom je tu identita oboch. Boh je vystupňovaný človek a tak jeho zdanlivý protiklad.

Prečo si však — podľa Feuerbacha — človek zbožštuje seba samého? Jedným z motívov je ľudská túžba po dokonalosti v najširšom slova zmysle, teda ľudská vôľa. Boh je všemohúci aj preto, lebo sám človek, jeho tvorca, by chcel byť všemohúci. Zmôže síce, ale len málo, a preto sa aspoň vo fantázii povznáša k všemohúcnosti a pripisuje ju svojmu bohu. Aké dobré by to bolo, keby človek všetko videl, všetko počul, všade bol, všetko vedel, všetko predvídal, všetko ovládal, keby si mohol v momente vytvoriť všetko, čo by chcel, keby nebol zlý, nespravodlivý, ale keby bol stelesnenou dobrotou, láskou atď.? To, zdá sa mu, nie je možné, a preto svoje sny o dokonalosti realizuje aspoň vo svojom bohu, ktorý je dokonalosť sama. Takto je boh stelesneným ideálom človeka, človekom, aký by mal byť, jeho pozitívnym i negatívnym odrazom, a preto aj ukazovateľom jeho pozemského stavu. Lebo človek túži len po tom, čo nemá a neidealizuje si v bohu to, čoho má dosť. Nehovorí sa napr., že boh je absolútny vtíp, alebo smiech a pod., lebo po týchto hodnotách človek v prehnanej miere netúži, no zato je absolútnou pravdou, istotou, mierom atď.

Ako prijal marxizmus Feuerbachovu myšlienku odrazu človeka v bohu, no skorigoval a doplnil ju, tak prijal aj myšlienku, že boh, náboženstvo je určitou túžbou človeka, iluzórnym splnením jeho pozemských snáh, zavŕšením toho, čo nie je a malo by byť. Na to poukazuje Marx, keď hovorí o náboženstve, že je „slávnoštným doplnením“ tohto sveta, „protestom proti skutočnej biede“ a ďalej keď hovorí: „Odstránenie náboženstva ako *iluzórneho* šťastia ľudu je požiadavkou jeho *skutočného* šťastia. Žiadať, aby sa *vzdal* ilúzií o svojom položení, znamená *žiadať, aby sa vzdal položenia, ktoré potrebuje ilúzie.*“² Čo teda nie je na Zemi, hľadá človek na nebi v bohu. Z toho však plynú aj závažné dôsledky pre boj proti náboženstvu: odstrániť položenie, ktoré potrebuje ilúzie, realizovať už na Zemi to, čo má byť, čo si človek žiada od svojho boha. Potom nebude treba boha a náboženstva. V ďalšom ukážeme, ako sa táto požiadavka skutočne aj realizuje.

Teraz sa zasa môžeme vrátiť k rozprávkam. Náboženstvo má s nimi mnoho spoločného. Obe sú spoločenskými javmi, obe plodí ľudská nedokonalosť v najširšom slova zmysle, obe sú pozitívnym i negatívnym odrazom človeka vo fantázii, v oboch si človek aspoň takto nahrádza to, čo nemá v skutočnosti, obe zobrazujú ideálneho človeka, raz ako hrdinu, druhý raz ako boha, t. j. človeka, aký by mal byť, no nie je atď. Skutoční hrdinovia, ktorí nad ostatných ľudí vynikli nejakou znásobenou vlastnosťou (napr. vojenskou šikovnosťou, múdrosťou atď.) kedysi sa často vyhlasovali za bohov, ako aj naopak, náboženské bytosti sa hojne vyskytujú v rozprávkach: čerti, anjeli, duchovia, ba aj sami bohovia. V našich rozprávkach sa stretávame s Hospodínom, Kristom, Petrom a inými. Dobré do nich zapadajú a takmer ničím sa nelíšia od niektorých rozprávkových hrdinov, napr. od svetovládneho rytiera. Ďalej obe tieto disciplíny sú plné zázrakov. Ani jedna by bez nich nemohla existovať. Prečo? Preto, lebo zázrak je násilnou korektúrou skutočnosti, splnením ľudskej vôle, nespokojnej s tým, čo je,

² K. Marx — F. Engels, *O náboženstve*, Bratislava 1957, str. 40.

a stvárňujúcej si vo fantázii skutočnosť tak, akou by ju chcela mať. Zázrak je korunný výtvor fantázie. Skutočnosť je farbavá, zázrak je pružný, plní želania okamžite. Prekonáva čas a priestor, ničí zákonitosti, nepozná nemožnosť, absurdnosť. Všetko je možné, všetko sa dá uskutočniť, treba len chcieť! No na druhej strane potreba zázrakov je len výrazom neschopnosti človeka splniť si svoje priania reálnym spôsobom. Čím väčšia neschopnosť, tým viac zázrakov. Rubom brilantného, oslňujúceho zázraku je teda ľudská nemohúcnosť, bieda, výrazom čoho sú aj rozprávky a náboženstvo vôbec.

No napriek všetkým podobnostiam medzi rozprávkami a náboženstvom sú medzi nimi aj veľké rozdiely, a to so zreteľom na ich spoločenskú funkciu, nároky na hodnovernosť ich názorov atď. Náboženstvo má hlbšie korene ako rozprávky, nárokuje si pravdivosť, chce mať svoje vážne miesto v živote človeka, ba chce byť dokonca hlavnou životnou direktívou. Veriacemu je veľkou hodnotou, lebo ho vraj podporuje v životnom boji a sľubuje mu odmenu po smrti. Odváža od životného boja a ako masový, spoločenský jav hrá najčastejšie reakčnú úlohu. Je ideológiou, ktorá sa dá najviac zneužiť pre reakčné ciele. Naproti tomu rozprávky sú práve „len rozprávkami“, akosi nevinnou hrou fantázie, do života spoločnosti badateľne nezasahujú, nevyvolávajú triedenie duchov a svoju funkciu dnes spĺňajú už len čerením detskej fantázie. Keď dieťa odrastie, zanechá rozprávky a pozerá sa reálnejšie na život. Náboženstvo mu často zostáva.

Z tohto však plynú ďalšie rozdiely. Náboženstvo je zamerané na „onen svet“, a tento svet je mu len prechodným „slzavým údolím“, kým rozprávky, pokiaľ sú ovplyvňované náboženstvom, vedia síce o „onom svete“, no neupínajú sa naň a neobetujú realitu tohto sveta pseudorealite. Takmer všetko, čo sa deje v rozprávkach, deje sa na tomto svete, aj keď až kdesi „za 77 vrchami“. Odkliate ríše hojnosti, v ktorých zatúlaný pastierik alebo iný chudák nájde jedla, pijatiky a bohatstva, koľko mu len srdce ráči, ďalej dobrý koniec rozprávok, po premoženom zle zavládne v krajine dobro a spravodlivosť, kráľ vystrojí sebe i svojmu ľudu bohatú hostinu a šťastlivo si žijú „až doteraz ak nepomreli“, to všetko sa podobá šťastlivému koncu v náboženstve, posmrtnej blaženosti dobrých veriacich. Kým však náboženstvo toto prekladá na večnosť, v rozprávkach sa blaženosť dosahuje už tu, na zemi. Sú to totiž „len rozprávky“, a preto šťastlivým tu možno byť už teraz, kým náboženstvo je „absolútna pravda“ a aby ju nebolo možné vyvrátiť, prekladá sľúbený raj až na večnosť. To sú však už špekulácie, a nefalšovaným výrazom túžby ľudu a ľudí vôbec sú rozprávky: mať sa dobre za živa.

O rozprávkach sa vie, že sú ľudského pôvodu, že ich tvorcom je človek, ľud, vie sa, že len fantazirujú a preto sa zázrakom v rozprávkach neverí. V rozprávkach by sa chcelo, aby tak bolo! Kto verí vo Valibuka, kto verí, že porúbaný hrdina, pokropený živou vodou, ožil? No odvážte sa neveriť v boha, odvážte sa neveriť, že Lazár vstal z mŕtvych, keď sa už v hrobe rozkladal, že Kristus nasýtil 5 chlebmi a 2 rybami 5-tisícový zástup a ešte sa nazbieralo 12 košov omrvínek! Za takúto neveru kedysi ľudia pálili za živa. Rozprávky sú teda realistickejšie, ľudskejšie a čistejšie ako náboženstvo, nevydávajú sa za to, čím nie sú, netvrdia, že sú božím zjavením, pravdou právd, a preto sú pre dnešný život hygienic-

kejšie, kým náboženstvo je sebaklam, sebažertva, je to duševné ópium, jed.

No napriek všetkým rozdielom medzi rozprávkami a náboženstvom je jasné, že obe vyrastajú z ľudskej nedokonalosti a že sa ju snažia kompenzovať takým či onakým spôsobom vo fantázii. Fantázia je ochotnou služobníčkou tejto túžby. „Čo sa babe chcelo, to sa babe snilo“ hovorí naša ľudová múdrosť. V tom sa lapidárne zrači tajomstvo rozprávok a čiastočne i náboženstva.

Tým sa však celá záležitosť s rozprávkami a náboženstvom nekončí. Človek má totiž nielen schopnosť túžiť po odstránení svojej nedokonalosti a fantazírovať, ale nedokonalosť skutočne aj odstraňovať, zdokonaľovať sa. Fantázia potom nie je preň kliatbou, ale požehnaním, vďačným zdrojom inšpirácie. Jej sny sa nielenže môžu realizovať, ale skutočnosť ich občas aj ďaleko prevyšuje. Čarovným prútičkom, ktorým sa toto všetko uskutočňuje, ktorý často mení niekdajšie zázraky na každodennú banalitu je — vývoj.

Vývoj v oblasti ľudskej činnosti znamená ustavičné zlepšovanie životných podmienok, prehlbovanie vedenia a zvyšovanie moci nad skutočnosťou, čiže všestranné zdokonaľovanie sa. Komunistická spoločnosť bude znamenať už vysoký stupeň tohto vývoja, a to vo vyspelej vede a technike, vyspelej výrobe, vyspelých spoločenských vzťahoch, t. j. v odstránení biedy, vykorisťovania, vojen, v zavedení spravodlivosti tak, aby boli spokojní všetci, vo vyspelej civilizácii a kultúre, vo vynikajúcej vzdelanostnej úrovni atď.

Toto všetko však znamená len realizáciu starých ľudských túžob, ktoré kedysi našli svoj primitívny výraz v rozprávkach a čiastočne v predstavách o bohu, posmrtnom živote atď. Skutočne, ak je vývoj postupnou realizáciou dokonalosti, ak túžba po nej a jej predstava sú vyjadrené v rozprávkach a náboženstve, ak rozprávky, náboženstvo tvorí a vývoju podlieha ten istý človek, tak potom vývoj musí byť realizáciou týchto túžob.

Teraz sa pozrime na niektoré zložky tohto vývoja zblízka. Aký je napr. cieľ ľudského poznávania? Jeho primárnou funkciou je zachovať život, slúži na orientáciu vo svete a na zlepšovanie životných podmienok. Človek však už dávno pobadal, že jeho poznávanie je nedokonalé, vystavené omylom alebo úplne medzerovitité. Prax ho donútila tieto nedostatky odstraňovať. Tak pomaly vznikala veda ako snaha po pravdivom poznaní, ktorým sa prekonávajú nedostatky. Postupne sa drobila na čoraz viac disciplín, úmerne k tomu, ako vzrastal ľudský záujem o skutočnosť. Dnes je nesmierne mnoho vedných disciplín; všetky majú jeden cieľ: poskytovať človeku čo najvšestrannejšie poznanie skutočnosti až po jej úplné spoznanie. Ide tu teda o ľudskú vševedúcnosť, čiže — ako to tiež nazývame — o dosiahnutie absolútnej pravdy, ktorá je konečným cieľom, ideálom poznania. Absolútna pravda sa nedosiahne asi nikdy, avšak ustavične sa k nej blížíme.

Túžba po vševedúcnosti, čo je predmetom vedy, ktorá sa dosahuje rozličným spôsobom v rozprávkach, a ktorá je závidenou vlastnosťou boha, vyrastá teda z jedného a toho istého koreňa. Čo však rozprávky a náboženstvo „dosahujú“ skokom, hneď na začiatku — no práve preto len vo fantázii — to veda dosahuje pomaly, po tisícročia, na konci, avšak reálne. Ku každému vyššiemu stupňu vedeckého poznania vedie krivolaká a trnistá cesta a o každý krok dopredu treba

bojovať. A tu sme azda pri hlavnom rozdiel medzi rozprávkou a vedou. Rozprávka je sen, veda je práca v potu tváři. Preto sa potom ani nemožno diviť, že realizovaný ideál je niekedy bledší než rozprávkový, farbavejší a vo všeličom pokulháva. Kedy sa televízna obrazovka vyrovná čarodejnému zrkadielku? Možnože nikdy. Jednako však znamená nekonečne viac ako ono, lebo je skutočná.

Poznanie je však pre prax, vševedúcnosť je pre všemohúcnosť, lebo, ako je známe, „vedenie je moc“. A veda túto moc človeku aj poskytuje. Prírodné vedy mu ju dávajú prostredníctvom techniky. Technika je výkonné rameno prírodných vied, je to umocnený, nad skutočnosťou vífaziaci človek. Technika stavia stroje a znásobuje jeho silu, predlžuje mu ruky, nohy, zoceluje svaly, takže Valibuk pred ním bledne, konštruuje prístroje, ktoré zostrujú jeho zrak, sluch, ktoré za neho myslia a pracujú, pripína mu krídla atď. Technika a s ňou spojená civilizácia je najhmataateľnejším prejavom ľudského zdokonaľovania sa, najmä psychofyzického.

Ako pomáha technika napr. v boji proti nedostatkom ľudského zraku? Tieto nedostatky sa prejavujú v zlom videní na diaľku, v tme, v nevidení za prekážku, v nevidení hmotnej štruktúry, vo vnímaní obmedzeného spektra farieb atď. Konečným cieľom boja je vševidúcnosť. Preto bol zostrojený ďalekohľad, mikroskop, televízor, radar a pod. Mikroskopom skúmame baktérie, vírusy atď., ďalekohľadom vzdialené galaxie, na obrazovke televízora sledujeme deje odohrávajúce sa ďaleko od nás, za svetelnou prekážkou, prenášame ňou snímky odvrátenej časti mesiaca, no prenikáme ňou aj hlboko do mora, do zeme, príp. do vysokej pece a sledujeme deje pri tavbe rudy; radarom vidíme v hmle, potme (nehovoriac už o elektrickej žiarovke); röntgenom sa pozeráme do ľudského tela atď. Aké je to obrovské priblíženie sa k ideálu vševidúcnosti! Kolko strojov, prístrojov je potrebných, kolko dômyslu sa vynakladá na to, aby sa zmenšila ľudská nedokonalosť, a to len v tejto jednej oblasti! A podobne je to aj v iných oblastiach.

Ak sa však televízna obrazovka ešte stále nevyrovná čarodejnému zrkadielku, čím všetkým prevyšuje prúdové lietadlo alebo raketa rozprávkového tátoša! Kým sa tátoš vznášal len ponad hory a doly a doletel najviac ak „kdesi za more“, raketa už prenikla až „kdesi do neba“, k Mesiacu a čoskoro sa dostane na planéty našej slnecnej sústavy a potom ďalej. Gagarin a Titov už videli aj „nebeskú slávu“, ktorú túžil uvidieť v rozprávke jeden mládenec. Človek preniká do výšok a hlbok. Aké je to veľké priblíženie sa k ideálu telesnej všadeprítomnosti človeka, aj keď nie jednotlivca, ale len rodu!

Rozprávky tu však majú ešte stále náskok, a to v tom, že hrdina mohol byť všade, kde chcel, aj v okamžiku; to sa vede a technike ešte nepodarilo vyriešiť. Blížia sa však k tomuto ideálu. Proti farbavej a špinavej lokomotive je moderný automobil krokom dopredu, no prevyšuje ho lietadlo. A čím je lietadlo oproti rakete? Čas a priestor, ktoré v rozprávkach figurujú často ako nepriatelia, ktorých treba nejako oklamať, v momente prekonať, skracujú sa aj v technike. Nejde však len o rýchlosť, ide aj o pohodlnosť, elegantnosť atď. V rozprávke si hrdina svieti malým kameňom, zlatým perom, podkovou alebo vlasom a dieál je dosiahnutý. Ani praktický život sa neuspokojil svietením žeravými uhlíkmi, lojovou sviečkou,

ale postupoval k petrolejovému lampášu a od neho k elektrickému lampášu, ktorý sa už priblížil svietiacemu kamienu. No je tu ešte stále čo zdokonaľovať. A tak je to so všetkým. Čo je proti televíznej obrazovke film, proti rozhlasu telefón, proti tranzistoru elektrónka atď. To, čo nižšie štádium vývoja proti vyššiemu, čo menej dokonalejšie proti dokonalejšiemu, ekonomickejšiemu, pružnejšiemu, brilantnejšiemu atď.

Akú moc nad prírodou a hmotou vôbec dáva dnes do rúk človeka atómová fyzika, ktorá uvoľňuje jadrovú energiu a vie vyrobiť zlato — nie síce zo žeravých uhlíkov, ako v rozprávkach, ani zo všelijakých gebuzín, ako v alchýmii, ale zmenou štruktúry atómu! Výroba umelých diamantov je už dávno bežnou vecou. Staré rozprávkové sny sa teda plnia. Čo dokáže dnes chémia, ktorá sa neuspokojuje s látkami, aké sa nachádzajú v prírode a vyrába mnoho nových, umelých látok? A čo medicína! Zázračná masť, ktorá vzkriesi rozsekaného človeka, živá voda, nápoj krásy atď. vynájdené síce ešte neboli, no urobili sa veľké pokroky v chirurgickej a medikamentovej liečbe, mnohé nákazlivé choroby sa prakticky potlačili, predlžuje sa priemerný ľudský vek, kozmetika okrášluje tam, kde to príroda nedokázala atď.

Čo povedať o mnohých drobných vynálezoch, zaplavujúcich každodenný život, ktorými sa realizovali rozprávkové sny! Masť, ktorou milá potrela svojho hrdinu, aby nezohorel, keď sa bude o ňu biť so šarkanom chfíliacim oheň, nahradil azbestový oblek. Dvestodevätidesiatcentové cepy, ktoré ušúľal Miesižezezo a ktorými s Valibukom a Valivrchom za jeden deň vymlátili, očistili a do sýpok poznášali celé stohy obilia, nahradil kombajn. Čarovný prúťik, ktorým v rozprávkach človek šibal skaly, aby mu vydávali svoje poklady, nahradil elektrónkový — dnes už tranzistorový — hľadač kovových predmetov. Človek, ktorý chce, aby sa mu otvorila zamknutá brána, nepotrebuje sa jej dotknúť čarodejnou bylinkou, tajomstvo ktorej nevedel odhaliť ani černokňažník, nepotrebuje zvolať: „Hopsa, hor sa, zem, otvor sa“, lebo brána sa samočinne otvorí a zatvorí pomocou malého elektronického a mechanického zariadenia. Vtáka, ktorý vždy po uplynutí jednej hodiny zatrepotal krídlami a vykrikol, nahradil prozaický — a často nenávidený — budík. Zem, ku ktorej bolo treba priložiť ucho, aby bolo počuť, kde sa čo deje, nahradil rádioprijímač. Havrana, ktorý Vítazka ovieval krídlami, aby ho nezničila pálava sáľajúca zo šarkana, nahradil ventilátor. Šarkana, ktorý vylietol s bačom až vysoko nad oblaky a tam zasal, nahradil upútaný balón a keď by chcel bača pristáť, už by nemusel zasiahnuť pánboh, ktorý by poslal škovránka, aby položil šarkanovi na hlavu brezový list sa zlatým nápisom, ale stačilo by z balóna vypustiť plyn. A čo všetko musel vystáť chudák červovlasý princ, kým sa premenil na červenovlasého! Päť rokov bol v jednom meste, sluha ho ponižoval, s ježibabou sa potýkal a sluha — falošný princ ho nakoniec aj zabil. No Floriána frkla mu do očí živej vody a naskutku ožil. „A čo viac, v tom okamžení premenili sa mu aj čierne vlasy na červené.“ Keby si bol mohol kúpiť obyčajný hydrogén, bol by si všetky trampoty ušetril. Atď.

Čo však ešte dodnes neovládame, to je regulácia počasia. Nevieme si vyrobiť podľa potreby dážď, sneh, vyvolať slnko atď., ako to vedela Berona. V tejto

súvislosti ešte značne „pokulhávame“ za rozprávkami. A akou živnou pôdou je tento nedostatok pre náboženstvo, koľko sa veriaci namodlikajú od boha dažďa a slnka! Kde je totiž slabý človek, tam je silný boh.

Stroje, ktoré dodnes umocňovali človeka najmä fyzicky, začínajú prenikať i do oblasti psychickej. V sekunde vypočítajú úlohu, ktorá by ináč štábu matematikov trvala mesiace, za krátky čas preložia knihy do rozličných jazykov, čítajú knihy, komponujú piesne, hrajú šach atď. a ich činnosť sa ustavične rozrastá. Čo prinesie z tejto stránky budúcnosť so svojou komplexnou automatizáciou? Stroje budú pracovať, človek im bude dávať len pokyny. Stisnutím gombíka sa vykonajú obrovské operácie — tak ako v rozprávke Zlatý kľúč, kde sa hovorí o takých nožničkách, „že keď s nimi dakomu kúsok šiat odstrihnete, priam sa i pristrihnú i ušijú šaty či na ženskú, či na chlapa, od hlavy do päty.“ Človek sa stane pánom súše, mora i neba, demiurgom, bohom. A tak to má a musí byť, to je jeho cieľ.

Netreba však hovoriť len o prírodných vedách a technike. Spoločenské vedy urobili tiež veľké pokroky a pomocou historického materializmu odhaľujú dnes zákonitosti spoločenského života takmer s takou istotou, s akou sa odhaľujú zákonitosti prírodné. To im dáva možnosť vedecky usmerňovať život spoločnosti a napomáhať jej vývoju, čo sa v tejto oblasti prejavuje v snahe o zavedenie hospodársko-sociálnej spravodlivosti, určitého vyrovnávania, o odstránenie triednych antagonizmov, vojen, hospodárskych kríz, nezamestnanosti, hladu, chorôb, o materiálne zabezpečenie, o zabezpečenie práva na prácu, na odpočinok atď. Túžby rozprávok sa realizujú aj z tejto stránky. V nich posielal bedár svoje deti do sveta, lebo ich nemal čím uživiť a to bol pozitívny odraz života. Dnes je to u nás už neznáma vec. V kolkých variáciách sa v rozprávke vyskytuje zázračný predmet, ktorý sa dá hladujúcemu najesť! Napr.:

Mlynček, zvrtni sa, stól, vyťahni sa, obrus, prestri sa! Daj čo máš jesť a piť!

Dnes u nás nikto nehladuje. V rozprávke hladujúcemu pomohol zázrak, lebo iného východiska nebolo, v skutočnosti si k tomu pri splnených sociálnych predpokladoch vlastnou prácou pomáha sám človek.

Triedne rozdiely sa stierajú, chudobný brat nemusí dnes ísť za bohatým, aby sa mu dal najesť alebo aspoň zohriať, nemusí ísť až na sklený vrch k večnému ohňu, keď ho bohatý odmietne.

A náš boj za mier, za likvidáciu vojen vôbec? Dosiahnutím tohto cieľa splníme jeden z najkrajších rozprávkových snov vôbec.

Ako sme už povedali, rozprávky túžia po pozemskom šťastí človeka, o posmrtnom šťastí takmer nič nevedia. A táto túžba sa im postupne spĺňa.

Nemyslite si však, že naše rozprávky snívali len o železných svaloch, plnom žalúdku a podobných nízkostiach. Nie, vedeli o stáročia predbehnúť aj takú Einsteinovu teóriu relativity. Čas je tiež relatívny, hovorí Einstein a každá pohybujúca sa sústava má svoj čas. Spomeňme si na efektný, dnes už síce diskutabilný, no nie ešte vyvrátený príklad, ktorý sa často uvádza: Jeden z 20 ročných bratov, dvojčeniec nasadne do medziplanetárnej rakety a odletí, druhý zostane

na Zemi. Raketa letí obrovskou rýchlosťou a platí na nej iný čas ako na Zemi. Po dvoch rokoch letu, meraných na rakete, vráti sa na Zem. Čo sa však stalo? Brat, čo vystúpi z rakety má 22 rokov, kým jeho dvojča je bielovlasý starec. Ich časy sa rozišli. Tolko teória relativity. A čo rozprávky?

Jeden bohatý pán mal syna, ktorý sa nechcel oženit skôr, kým neuvidí nebeskú slávu. Želanie sa mu splnilo a posol boží ho zanesol do neba. Výborne sa mu tam vodilo, no pobudol v nebi len 3 hodiny a už sa musel vrátiť. Keď sa však ocitol znovu na Zemi čo videl? Kostolík, ktorý dal sám postaviť, bol už úplne ošarpaný. Pred troma hodinami bol pri ňom ešte cintorín, teraz sa však tam zeleneli oziminy, a kde pred chvíľou tiekol mlynský potok, teraz viedla cesta a chodili po nej vozy. V otcovskom zámku samí cudzí ľudia, ktorí na neho vyvalovali oči. Na šťastie našiel sa tam jeden starý, 300 ročný popolvár. Ten poznal svojho nickdajšieho pána a vyjavil mu, že bol na nebi 3 storočia.

Tak veru! Einsteinovi teda „nepatrí“ prvenstvo v odhalení relativity času.

Nakoniec nám prichodí vyvodiť z tohto všetkého závery. O rozprávkach sme hovorili už dosť. Vývoj realizuje mnohé ich túžby a z tohto hľadiska by sme ich mohli charakterizovať ako fantastickú anticipáciu vývoja. Rozprávka je sen, vedy — prírodné i spoločenské — sú jeho splnením. Realizovaný sen prestáva však byť snom a tak veda a práca negujú rozprávky tým, že ich realizujú.

Podobne je to aj s náboženskými túžbami. Pravda, vzťah medzi vedou a náboženstvom nie je taký jednoduchý ako medzi vedou a rozprávkami, pretože — ako sme už povedali — náboženstvo si nárokuje pravdu, veda však tiež, a keďže tu ide o dve protikladné hľadiská na tú istú vec, veda a náboženstvo stávajú sa nezmieriteľnými nepriateľmi. Prírodzenc, náboženstvo ustupuje, tak ako ustupuje starý, prekonaný, alebo povrchný názor na veci pred názorom novým, kriticky prevereným. Tu však ide o poznávaciu, svetonázorovú stránku náboženstva, ktorá nás v tejto úvahe nezaujíma. Má však ešte aj inú stránku, vôľovú, o ktorej sme už hovorili, a ktorá sa popri iných momentoch zúčastňuje na tvorbe predstáv o bohu ako o najmúdrejšom, najlepšom, všadeprítomnom atď. Taký čacel byť sám človek, no keďže nemohol, predstavil si tak aspoň svojho boha. A tu, myslíme, veda bojuje proti náboženstvu tiež tak, že spĺňa ideál boha — človeka. Dnešný človek — kolektív, nie jednotlivec — aj keď ešte nie je vševedúci, je už aspoň mnohovedúci, mnohovidúci, mnohomohúci, snaží sa — v socializme — o spravodlivosť na vyššej úrovni, ako to bolo doteraz, zabezpečuje chlieb, odstraňuje hlad, bojuje za večný mier, za pozemské šťastie vôbec atď. Čo kedysi „dával“, resp. nedával boh, to si dnes dáva človek sám. Váhový pomer medzi bohom a človekom sa podstatne zmenil v prospech človeka. Boh slabne, človek silnie. Boh sa stráca a človek ho nakoniec úplne absorbuje. Človek zatláča boha a náboženstvo nielen gnozeologicky, ale aj ekonomicky, sociologicky, eticky, esteticky atď. Vývoj znamená aj boj a víťazstvo človeka nad bohom.

A zázraky? Stali sa zbytočnými. V rozprávkach a náboženstve vyjadrovali niekedy len ľudskú slabosť. Podaktorý rozprávkový hrdina nebol vlastne nijakým hrdinom, lebo ku všetkému mu dopomohli zázraky. Lahko sa mu bojovalo so šarkanom, keď stačilo skrútiť prsteň na ruke a nadobudol silu za 100 chlapov,

keď paloš sám vyskočil z pošvy a stínal šarkanovi hlavy. On bol pasívny, čo bol odraz človekovej skutočnej pasivity, nemohúcnosti. No čím viac vzrastala jeho aktivita, tým menej bolo treba zázrakov. Človek si dnes pomáha sám, sám uskutočňuje niekdajšie zázraky, no tým, že ich navodzuje, ich prirodzený vývoj chápe ako samozrejmosť. Len náboženstvo ako duch starých čias ešte občas s niečím príde. Potom sa ešte nájdú ľudia, ktorí majú väčšiu úctu pred domnelou Pannou Máriou, čo sa zjaví pastierovi, ako pred chirurgom, ktorý masážou srdca premôže klinickú smrť a vzkriesi mŕtveho. To sú tiež tiene starého sveta a odídu do nenávratna s ním.

K METODOLOGICKÝM PROBLÉMOM KONKRÉTNEHO SOCIOLOGICKÉHO VÝSKUMU

MARTIN KATRIAK

1

1. 1. V súčasnej etape budovania socialistickej a komunistickej spoločnosti vyvstáva reálna potreba skúmať spoločenské javy, vznikajúce v procese tejto výstavby, v širších a všestrannejších súvislostiach. Požiadavku takto študovať spoločenské javy spĺňa spoločenský výskum, označovaný tiež termínom socioekonomický výskum, alebo správne termínom — konkrétny sociologický výskum.¹ Potreba robiť spoločenskovedné výskumy, takto zamerané, sa všeobecne uznáva. Prvý námestník predsedu Rady ministrov SSSR súdruh A. N. Kosygin vo svojom referáte na všesväzovej porade vedeckých pracovníkov konštatoval: „Dôležité miesto v rozvoji spoločenských vied patrí konkrétnym sociologickým výskumom, zovšeobecňujúcim skúsenosti z budovania komunizmu, organizáciu socialistickej výroby a kultúrnu výstavbu“.² V Sovietskom sväze, u nás i v iných socialistickej krajinách sa rozvinuli a rozvíjajú sa početné, tématicky rôznorodé marxistické sociologické výskumy.

V súvislosti s rozvíjaním konkrétnych sociologických výskumov stalo sa naliehavým riešenie nielen metodologických, ale aj konkrétnych metodických otázok, ako o tom svedčia mnohé články, uverejňované vo filozofických časopisoch. Pracovníci konajúci tieto výskumy si správne uvedomujú, že bez teoreticky zdôvodneného prístupu k štúdiu spoločenských javov, bez ovládania príslušných metód a techník — ako konštatuje I. S. Kon — nemožno tieto javy adekvátne vedecky skúmať a vysvetľovať, objavovať zákonitosti ich vývinu.³

¹ Termín „konkrétny sociologický výskum“ sa bežne používa v Sovietskom sväze. V tejto práci ho budeme používať aj v obmene „marxistický sociologický výskum“.

² *Ekonomičeskaja gazeta*, orgán ÚV KSSS, č. 140 (993) z 15. júna 1961.

³ *Pozri Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1961, 1, 65.